

Vol 4 Issue 1 July 2014

ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary
Research Journal

Golden Research
Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2231-5063

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest,Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences AL. I. Cuza University, Iasi	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania		.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.net

1857 चे महाराष्ट्रातील पर्व – भागोजी नाईक

खिलारी सुनील प्रभाकरराव

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, रा. ब. ना. बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर.

सारांश :-1857 च्या उठावाला हिंदूस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात महत्वाचे स्थान आहे. या उठावाच्या संदर्भात मतभिन्नता असली तरी या उठावाने हिंदी स्वातंत्र्याचे स्फुलिंग पेटविले.

मराठी सत्तेच्या नाशानंतर ब्रिटीशानी संपूर्ण हिंदूस्थानावर आपला एकछत्री अंमल प्रस्थापित केला. परंतु ब्रिटीश साम्राज्यवादी धोरणामुळे जनतेत असंतोष पसरला. उत्तर भारताप्रमाणेच दक्षिण भारतातही असंतोष पसरून महाराष्ट्रा व कर्नाटकात 1857 च्या उठावाची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात तर अ.नगर आणि नाशिक परीसरात महादेव कोळी. भिल्लानी या आगोदरच इंग्रजाविरुद्ध बंड पुकारले होते. 1845-47 साली तर अकोल्यातील राघूजी भांगरे ने सावकाराच्या अन्यायाविरुद्ध उठाव केला. परीणामी त्याला फासावर जावे लागले. 1857 च्या सुमारास स्वातंत्र्ययुद्धाचे नेतृत्व अ.नगर, नाशिक परीसरातील भिल्ल नेता भागोजी नाईकाकडे आले. त्याने भिल्लाची पलटन उभी केली. त्याचे आव्हान मोडून काढण्यासाठी इंग्रजानी कॅ. हेन्री यास पाठविले. परंतु त्याने हेन्री व त्याच्या साथीदारांना ठार केले. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्रेमी भिल्ल नायकाना उत्तेजन मिळाले. या काळात मराठावाडा व कोकण परीसरात दिर्घ पल्लाच्या मोहिमा भागोजी नाईकाने केल्या. इंग्रज सैन्यास वारंवार चलावा देत मोहीमा चालू ठेवल्या. परंतु सारख्या धावपळीत मिठ सागरे (ता. सिन्नर) या ठिकाणी जंगलात विश्रांती घेत असतांना कॅ. फ्रँक सुट्टर ने छापा टाकून भागोजी नाईक व त्याच्या अनेक साथीदारांना ठार केले. अशा रीतीने 1857 च्या स्वातंत्र्यलढ्याचे समकालीन एक पर्व संपले.

प्रस्तावना :-

1857 च्या उठावाची पार्श्वभूमी :1857 साली इंग्रजाविरुद्धचा संग्राम ब्रिटीश काळातील सर्वात महत्वाची घटना होती. या युद्धाला इंग्रजानी 'सैनिकाचे बंड' असंतुष्ट सैनिकाचा उठाव अशा शब्दात वर्णिले. इंग्रजाबरोबर हा संघर्ष प्रामुख्याने उत्तर भारत सरकारने 1957 साली या घटनेला शंभर वर्षे झाले म्हणून अनेक विद्वानांकडून शताब्दी ग्रंथ लिहून घेतला. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकरानी सर्वात प्रथम या घटनेला स्वातंत्र्ययुद्ध ठरविले. 1757 च्या प्लासीच्या लढाईनंतर इंग्रजानी हळुहळू हिंदूस्थान पादाकान्त केला. 1802 च्या वसईच्या तहाने दुसरा बाजीराव मंत्रावेगळा झाला आणि 1818 ला पेशव्याचे राज्य बुडाले. दुसरा बाजीराव इंग्रज सत्तेपुढे हातप्रभ झाला आणि 8 लाखाचे पेन्सन घेवून लखनौ जवळ ब्रम्हवर्त उर्फ विदूरला राहू लागला. इ.स. 1852 साली तो निवर्तला त्याने नानासाहेब यास दत्तक घेवून पेशवे पदाच्या यादीला वारस दिला. डलहौसीच्या साम्राज्यवादी धोरणामुळे इंग्रजानी हिंदी संस्थाने खालसा केल्याचा धडाका लावला. त्याची झळ दिल्लीचा शेवटचा बादशहा बहादुरशाहा जाफर ते राणी लक्ष्मीबाई पर्यंत आणि लखनोच्या बेगमा पर्यंत पोहचली जहागिरीची वतने, तनखे, वारसदारी नाकारण्याच्या इंग्रज-धोरणामुळे जनतेत असंतोष पसरला तिकडे हिंदी सैनिकाना ख्रिश्चनीकरणासारखे नियम लागू केले. तिकडे हिंदी सैनिकांना ख्रिश्चनीकरणासारखे नियम लागू केले. दाढी राखणे, शेंडी राखणे, गंध लावणे यावर ख्रिस्तीच्या नावाखाली बंधने घालण्यात आली. त्यातच कार्टरीज प्रकरण घडले. एन्फील्ड कंपनीच्या रायफलमध्ये भरण्यासाठी ज्या गोळ्या वापरल्या जात लाचे वेष्टन गाईच्या व डुकराच्या चरबीने माखलेले असुन इंग्रज सरकारचा आपणास बाटविण्याचा इरादा आहे. अशी भावना हिंदू-मुस्लीम सैनिकामध्ये पसरली. त्यांची पहिली चकमक मंगल पांडे याने अधिका-यावर गोळी झाडून सुरु केली. बघता बघता हा उठाव संपूर्ण उत्तर भारतात पसरला इंग्रजाना नष्ट करण्याचा आणाभाळा सैनिकानी आणि समाजाने घेतला. बहादुरशाहा जाफर, नानासाहेब पेशवे, रावसाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई, जगदीश कुवर, तात्या टोपे इ. संग्रामाचे आग्रणी होते. सर्वसाधारणपणे हा उठाव उत्तरेत घडवा असे वर्णन इंग्रज इतिहासकारानी केले. परंतु ते खरे नव्हते. इकडे थेट महाराष्ट्रात व कर्नाटकात ही 1857 च्या उठावाची सुरुवात झाली होती.

महाराष्ट्रातील 1857 चा उठाव :

भागोजी नाईक लॉर्ड विल्यम बेटिकच्या काळात 1836 ला इनाम कमिशन बसवून इंग्रजानी गरीब शेतकरी, हरिजन, गिरीजन,

वनवाशी यांच्याकडील सनदा पत्रे हरवल्यामुळे त्यांना पारंपारीक हक्क देण्यापासून वंचित केले त्यामुळे नगर, नाशिक परिसरातील महादेव कोळी आणि भिल्लांनी आधीच इंग्रजाविरुद्ध बंड पुकारले होते. 1845-47 साली डांगणातील (अकोल्यातील) राघूजी भांगरे याने सावकराच्या प्रॉमिसरी नोटा जाळून टाकण्यास सुरुवात केली. या संघर्षात इंग्रज सरकारने राघूजी भांगरेला पकडून 1847 साली फासावर दिले. लोकांमध्ये असंतोष धुमसतच होता तिकडे 1857 साली फासावर दिले. लोकांमध्ये असंतोष धुमसतच होता. तिकडे 1857 ला इंग्रजाविरुद्ध उठाव सुरू झाला. त्याच्या बातम्या दक्षिणेत पोहचला. स्वातंत्र्यप्रेमी वनवाशींनी पुन्हा इंग्रजाविरुद्ध लढण्याचा बेलभंडारा उचललामहाराष्ट्रातील 1857 च्या समकालीन स्वातंत्र्य युद्धाचे नेतृत्व नगर नाशिक परिसरातील

भिल्ल नेता भागोजी नाईक यांच्याकडे होते. अस्मिताप्रिय व स्वातंत्र्यप्रेमी भिल्लांना इंग्रज सरकार पोलीस खात्यात समाविष्ट करून त्याच्या बंडाखेरीची धार कमी करू पहात होते. या धोरणानुरूपच 1855 ला भागोजी नाईकाला पोलीस अधिकारी म्हणून नेमले होते. भागोजी नाईक सिन्नर तालुक्यातील नांदूर शिंगोटे येथे 1820 साली वसविलेल्या भिल्लहाटी मध्ये राहात होता जेव्हा उत्तरेला मंगल पांडे इंग्रज अधिकाऱ्यावर गोळ्या झाडत होता. भागोजी नाईक इंग्रज अधिकाऱ्यावर गोळ्या झाडत होता. तेव्हा भागोजी नाईकाने इंग्रज अधिकाऱ्याचे हकून नाकारून तुरंगवास पतरवा. उत्तरे प्रमाणेच दक्षिणेतही वनवासी समाजाने उठाव केला. तुरंगांतुन सुटताच भागोजीने भिल्लाची पलटन उभी केली. त्यात 7 हजार तरुण सामिल केले सरकारची पोलीस ठाणी नष्ट करणे. सरकारवर दरोडे घालणे. अशी या पलटणीची कार्यनीती होती. भागोजीचे हे आव्हान मोडून काढण्यासाठी सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलीस कॅ. जे. डब्ल्यू. हेन्री याने भागोजी नाईकाविरुद्ध मोहीम काढली. नांदूर, शिंगोटे तालुका सिन्नर येथून चार पाच कि.मीटर अंतरावर चारखिंडीनजीक भागोजी नाईक आणि त्याच्या सहकाऱ्यांना पकडण्यासाठी कॅ. हेन्री आणि त्याचे सहकारी टी. थॅचर, ए. एल. टेरल, तीस पोलीस आणि 20 रेव्हेंयू मेसेजर्स ढाल, तलवारी व बंदूका घेवून निघाले होते. परंतु चास खिंडीच्या नजीक छापा घालून भागोजीने हेन्री व त्याच्या साथीदारास गोळ्या घालून ठार केले. इंग्रज सरकारने हेन्री व त्याच्या सहकाराचे उभारलेले स्मारक आजही तेथे पहावयास मिळते. (4 आक्टो 1857) भागोजीने इंग्रजासारख्या बलाढ्य सत्तेला दिलेले हे आव्हान पाहून स्वातंत्र्यप्रेमी भिल्ल नायकांना उत्तेजन मिळाले. सातपुड्याच्या संग्रामाधुन भिल्लाचा पाडाव करून कर्नल बीग्न ने या लढावू नायकाचे पुनर्वसन नाशिक, पुणे, सातारा येथे केले होते. (इ.स. 1818-1822) मात्र त्यांना कायस्वरूपी जामिन न देता गावागावात भिलहाटया वसवून शेतकऱ्यावर भिलपट्टी लादून भिल्लाकडे गावच्या रखवालीचे म्हणजेच कोतवालाचे काम दिले होते. इंग्रजांनी केलेली ही दुरावस्था भिल्लाचे नायक विसरले नव्हते. त्याचमुळे इंग्रजाविरुद्ध ते भडकून उठत. भागोजीच्या या साहसाने ते उत्तेजित होऊन निरनिराळ्या ठिकाणी भिल्लांनी दंगे सुरू केले. राहुरी परिसरात पाथर्जी नाईकाने 100 तरुण भिल्लाची तुकडी उभी करून अराजक माजाविले होते. राहुरी तालुक्यातील वळण जवळ पाथर्जी नाईकाचा एखाद्या जहागिरदाराच्या वाड्यासारखे घराचे अवशेष आजही पाहवयास मिळतात. इंग्रजांनी पुढे हा वाडा पाडून टाकला. नगरचे त्यावेळचे डेप्युटी कलेक्टर प्रसिध्द व्याकरणकार दादोबा पाडुरंग तर्खडकर होते. भिल्ल स्वातंत्र्य सैनिकांचा इंग्रजा विरुद्धचा हा एकाकी लढा निभावणे शक्य नसल्याने रक्तपात थांबवावा म्हणून त्यांनी भिल्लांना शरण येण्याचा उपदेश केला. परंतु ते संघर्ष थांबवू शकले नाहीत कॅ. हेन्रीच्या प्रसंगानंतर भागोजी अकोले तालुक्यातील डोंगररांगामध्ये इंग्रजाविरुद्ध रण लढवित होता. तो समशेरपूर परिसरात आहे हे कळल्यावरून ले. मॉंटगोमरीने भागोजीला वेढलेपरंतु भागोजीने कर्नल, मेकॅन, ले. ग्रॅहम, एफ.एस. चॅपमन अशा अधिकाऱ्यांना जखमी करून स्वतःची सुटका करून घेतली. भागोजीचे लोक डोंगरदऱ्यात निघून जात असल्याने व स्थानिक लोक त्यांच्या पत्ता सांगत नसल्याने इंग्रजांना सापडत नसततिकडे उत्तरेत दिल्ली, मिरत, लखनौ, कानपुर येथे तात्या टोपे, यांच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजाविरुद्धचा मोठा लढा लढला जात होता. त्यावेळी तात्या टोपेची जन्मभूमी असलेल्या येवले तालुक्याच्या आजुबाजुला भिल्लाचे हे स्वातंत्र्य युद्ध लढले जात होते. भिल्लांना पराभूत करण्यासाठी स्थानिक वनवाशी समाजात फोडा-झोडा नितीचा अवलंब इंग्रजांनी सुरू केलासमशेरपूरला ले. मॉंटगोमरी ने मार खाल्यावर त्या वेळचा कॅप्टन व नंतरचा जनरल नुट्टल याने इंग्रज सैन्यात जुन्नर-अकोले इगतपूरी, सिन्नर भागातील महादेव कोळ्यांना भरती करून घेण्यास सुरुवात केली. फेब्रु 1818 मध्ये या इंग्रज धार्जिन्या सैन्याची संख्या 600 झाली होती. स्थानिक लढावू जातीच्या नेत्यांना कॅ. नुट्टल ने अनेक अमिषे दाखविली. जावजी नाईक बामला हा इंग्रज धार्जिन्या तुकडीचा नायक होता. इंग्रजाविरुद्ध आपला डांगचा मुलूख वाचविण्याच्या प्रयत्नात

इंग्रजांनी फाशी दिलेल्या राघोजी भांगरेचा भाऊ ही या फितुरांमध्ये होताभागोजी नाईकाचा त्यावेळचा मुख्य सहकारी हरजी नाईक होता. भागोजी आपल्या सैन्यासह संगमनेर जवळ अंभोरदऱ्या जवळ आहे असे कळाल्याने कॅ. नुहलने त्याच्याविरुद्ध सैन्य पाठविले. अंभोर दऱ्याच्या या संग्रामात भागोजीचा मुलगा यशवंत व इतर दहा जण ठार झाले. हरजी नाईक यांच्यासह भागोजीचे तीन महत्वाचे सहकारी इंग्रजांच्या कैदेत गेले. भागोजी मात्र अंभोर दऱ्याच्या वेढयातून शिताफीने निसटलाइंग्रजांनी मोठ्या सैन्याच्या बळावर भागोजीचा पाठलाग केल्यामुळे भागोजीची दमछाक होऊ लागली होती. आक्टोबर 1859 मध्ये वैजापूर परिसरातील भिल्लांनीही पलटणी उभ्या करून चकमकी सुरू केल्या. त्यामुळे भागोजीचे बळ वाढले. चळवळीसाठी लागणारा पैसा इंग्रज धार्जिन्या लोकांकडून वसूल करण्याचे भागोजीचे ध्येय होते. शरयत जो पर्यंत शत्रूची तो पर्यंत मारावी, झोडावी, लुटावी. एकदा आपली एसे झालियावरी पुत्रवत प्रेम करावे. हे छत्रपती शिवाजी महाराजाचे सूत्र धरून कोपरगाव तालुक्यातील कोन्हाळे येथील मोठया सावकाराच्या घरावर भागोजीने दरोडा टाकला. 18 हजार रूपये लुटले. कॅ. नुट्टलचे सैन्य सतत पाठलाग करीत असताना मराठवाडा ते कोकण अशा दिर्घ पल्याच्या मोहीमा भागोजी करीत होता. इंग्रज सैन्यास तो वारंवार चकवा देत असे.

मीठसागरे शिवारात दुदैवी अंत :

सारख्या धावपळी करून भागोजीचे लोक दमले होते. मीठसागरे येथील जंगलात ते विश्रांती घेत असतांना पांचाळ्याच्या थोरात पाटलाने या मंडळीची माहिती इंग्रज सरकारला दिली. त्या माहितीच्या आधारे कॅ. फ्रँक सुट्टरने अचानक छापा घातला. या चकमकीत भागोजी नाईक व त्याचे अनेक साथीदार ठार झाले. इंग्रजांचेही 40 सैनिक मारले गेले.भागोजी मारला गेल्याचे समजताच भागोजीची वाट पाहणाऱ्या भिल्ल नेत्यांचा आधार तुटला. सोनई ता. नेवासा येथे मोठा जमाव करून थांबलेले भिल्ल खानदेशाकडे पळाले. राहुरी परिसरातील पाथर्जी नाईकाचा मॉंटगोमरीने पराभव केला. स्वातंत्र्य लढ्याचे 1857 च्या समकालीन नगर परिसरातील एक पर्व संपले (1859). परंतु लोकांच्या

स्वातंत्र्याच्या उर्मी थांबल्या नव्हत्या शिरूर, पारनेर, संगमनेर, अकोले, जुन्नर परिसरातील कृषक समाजानेही इंग्रजांच्या विरुद्ध दंगली केल्या ब्रिटीश कायद्याचा आधार घेवून जुलमी सावकारावर हल्लेचढविले. प्रॉमिसरी नोटा जाळल्या (इ.स. 1875) या दंगली इतिहासात 'दक्षिणी दंगली' म्हणून ओळखल्या जातात. या परिसरातील भिल्ल, कोळी, रामोशी या स्वातंत्र संग्रामात अग्रणी होते. पुणे जिल्हयातील जांबुरीचा होण्या भागोजी या काळात इंग्रज विरोधक म्हणून प्रशिध्दीस आला होता. इंग्रजांविरुद्ध असाच धाडसी उठाव करणारे वासुदेव बळवंत फडके व दौलतराव रामोशी यांनी काही काळ इंग्रजांविरुद्ध लढा दिला. महाराष्ट्रातील हे लढे 1857 च्या स्वातंत्र चळवळीचे परिणाम होते. दुर्दैवाने इंग्रजांनी हे सर्वच लढे मोडून काढले. मात्र या स्थानिक लोकांचा संपूर्ण नरसंहार करून आपणास राज्य करता येणार नाही हे इंग्रजांच्या ध्यानी आले. त्यामुळे कायद्याचे राज्य व जनतेला सुरक्षा यावर इंग्रजांनी भर दिला व पुढील काही वर्षांचा काळ सखोल शांततेचा काळ म्हणून ओळखला गेला.

1. Government of Maharashtra- Gazetteers of India, District State Ahmednagar, Bombay- 1976.
2. आमचा नगर जिल्हा – पारखे ह. ग.
3. दैनिक लोकमत, नगर पंचशताब्दी विशेषांक, – लोकमत प्रकाशन 1990.
4. सकाळ– नगर पंचशताब्दी विशेषांक – सकाळ, न्यूज पेपर्स पुणे– 1992.
5. महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास ;इ.स. 1818–1960– प्रा. गणेश राऊत, प्रा. ज्योती राऊत
6. आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, – डॉ. जयसिंगराव पवार

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.net